

Ο Επίκουρος στην Κόλαση.

Αίρεση, αθεΐα και ηδονισμός στον Μεσαίωνα.

Του Aurélien Robert.

Η μορφή του φιλήδονου επικούρειου θα ήταν μεσαιωνική εφεύρεση; Έπρεπε να περιμένουμε την εκ νέου ανακάλυψη του Λουκρήτιου τον 15^ο αιώνα ώστε η επικούρεια φιλοσοφία να ξαναβρεί τη φιλολογία της της ευγένειας; Η έννοια της ηδονής έπαιξε κάποιο ρόλο στις φιλοσοφικές συζητήσεις του Μεσαίωνα; Απαντώντας σε αυτές τις ερωτήσεις, αυτό το βιβλίο προτείνει μια νέα ιστορία της πρόσληψης του Επίκουρου και της φιλοσοφίας του, που έρχεται να κόψει ορισμένες διαδεδομένες ιδέες.

Απέχοντας από το να είναι άγνωστη μέχρι τον 15^ο αιώνα, η επικούρεια σκέψη ήταν το αντικείμενο έντονων συζητήσεων στο **Μεσαίωνα**, πηγαίνοντας από το θρησκευτικό ανάθεμα στο φιλοσοφικό εγκώμιο.

Το να αντιληφθούμε αυτή την ιστορία προϋποθέτει πράγματι να διακρίνουμε από τη μια πλευρά την προέλευση της μορφής του αιρετικού άθεου και

φιλήδονου επικούρειου, από την άλλη μεριά την φιλοσοφική πρόσληψη της σοφίας του Επίκουρου, η οποία λαμβάνει αποφασιστική στροφή τον 12^ο αιώνα. Εάν η καρικατούρα του διεφθαρμένου επικούρειου ο οποίος δεν πιστεύει στον Θεό έχει γεννηθεί στην **Αρχαιότητα**, ο Μεσαίωνας την έκανε δημοφιλή ταυτίζοντας την με ορισμένο αριθμό πολύ γνωστών βιβλικών μορφών.

Εξάλλου, εάν κανένας στοχαστής του Μεσαίωνα δεν δέχθηκε την υλιστική του φυσική ή την κριτική του στη θρησκεία, από τον 12^ο αιώνα, ορισμένοι δεν δίστασαν να ξαναπάρουν για τον εαυτό τους ένα μέρος της ηθικής του Επίκουρου. Ξαναβρίσκουμε το ίδιο αυτό διφορούμενο μέχρι τον 17^ο αιώνα, που περιλαμβάνεται στους ουμανιστές της Αναγέννησης: ασκούσαν δημόσια κριτική στον κοινό επικούρειο, αλλά εγκωμιάζαν τη σοφία του Επίκουρου στους πιο περιορισμένους κύκλους τους.

Η αργή επιστροφή του Επίκουρου στη φιλοσοφία δεν μπορεί λοιπόν να αναλυθεί παρά σε **μεγάλο χρονικό διάστημα**. Αυτό είναι που προσπαθεί να δείξει αυτό το βιβλίο.

Ο αιρετικός επικούρειος.

Στο έργο του *Βίοι και γνώμες σημαντικών φιλοσόφων*, ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει ορισμένο αριθμό κακόβουλων λόγων ενάντια στον Επίκουρο. Πέραν από τις φιλοσοφικές επιθέσεις, συνήθειες, που είχαν στόχο τον υλισμό του, την άρνηση του σε κάθε πρόνοια ή ακόμη το ρόλο που έδινε στην ηδονή, είχαν στόχο τον άνθρωπο, την ηθική του και τις πεποιθήσεις του.

Αλλά, όπως δείχνει το βιβλίο, μια σημαντική αλλαγή γίνεται από τον 2^ο αιώνα της χρονολόγησής μας, όταν ο επικούρειος γίνεται μια μορφή **αίρεσης**. Τέτοιος συνειρμός γεννιέται στα ανατολικά όρια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από τη Μικρά Ασία μέχρι την Αίγυπτο, όπου οι πρώτες χριστιανικές σέκτες ήταν σε ανταγωνισμό με τις παγανιστικές φιλοσοφικές σχολές, και κυρίως με αυτές των επικούρειων.

Παίρνουμε πραγματικά το μέτρο αυτού του ανταγωνισμού διαβάζοντας τις απολογίες του χριστιανισμού που αποστέλλονται σε Ρωμαίους αξιωματούχους, κάποιες φορές ακόμη και στον Αυτοκράτορα. Ο επικούρειος παρουσιάζεται εκεί σαν ο πιο ανήθικος παγανιστής στοχαστής και ο πιο απομακρυσμένος από τις ηθικές και θρησκευτικές πρακτικές των Ρωμαίων, σε αντίθεση με τον χριστιανισμό, που παρουσιάζεται σαν εντελώς σύμφωνος με αυτές τις αξίες.

Ταχύτατα, αυτές οι επιθέσεις ενάντια στους φιλοσόφους μετατρέπονται σε λόγους ενάντια στους αιρετικούς. Επειδή εάν ο Ελληνικός όρος *αίρεσις* σήμαινε στην αρχή μια ομάδα ή μια σέκτα, χωρίς παράλληλα να έχει θρησκευτική έννοια, παίρνει νέα έννοια την εποχή αυτή και επιτρέπει πρωτοφανή συσχετισμό ανάμεσα στις θρησκευτικές αιρέσεις και τις φιλοσοφικές σχολές,

αναπτύσσοντας ομοούσιο δεσμό ανάμεσα στις δυο μορφές σεκτών. Οι κεφαλές της σειράς των αιρετικών κινήσεων θα ήταν στην πραγματικότητα μεταμφιεσμένοι φιλόσοφοι.

Λίγο-λίγο, με παράλογες συντομεύσεις, όσο περισσότερο απομακρύνονταν από τη φιλοσοφία του Επίκουρου, έκαναν από τον επικούρειο τον αιρετικό με αντονομασία. Μια στρατηγική την οποία βρισκουμε, με ελαφρά διαφορετικές μορφές, στον ιουδαϊσμό και στο ισλάμ, στους οποίους το βιβλίο προσφέρει σημαντική θέση.

Ποιμαντορική χρήση της μορφής του επικούρειου

Η εικόνα του αιρετικού επικούρειου, σύμβολο της αθεΐας και του χυδαίου ηδονισμού, δεν είναι λοιπόν καθόλου μια μεσαιωνική δημιουργία, αν και την ξαναβρίσκουμε μέχρι και στην *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, ο οποίος τοποθετεί τον Επίκουρο και τους μαθητές του στον έκτο κύκλο της Κολάσεως ανάμεσα στους αιρετικούς.

Ξεκινώντας από αυτή την αρχαία κληρονομία, ο Μεσαίωνας σφυρηλάτησε ένα «βιβλικό πορτρέτο» του επικούρειου, κάνοντας να αντιστοιχούν στον αρχαίο φιλόσοφο πολλές μορφές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Ο επικούρειος δεν ήταν κάτι άλλο από τον **άμυαλο** των Ψαλμών που λέει από καρδιάς ότι δεν υπάρχει ο Θεός, ήταν επίσης η μορφή του **Εκκλησιαστή** ο οποίος από την διαπίστωση της ματαιότητας του κόσμου βγάζει ότι πρέπει να απολαμβάνει όλες τις ηδονές, ήταν τελικά αυτός που αναφωνεί «ας φάμε και ας πιούμε, επειδή αύριο πεθαίνουμε», στον Ησαΐα.

Πέραν από αυτό το νέο πορτρέτο του επικούρειου, είναι κυρίως η χρήση αυτής της μορφής η οποία εξελίσσεται καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα για να καταλάβει πολύ σημαντική θέση σε αυτό που ο Jean Delumeau ονόμαζε ποιμαντορική του φόβου. Ο λαός έπρεπε ν' αναγνωρίζει τον εαυτό του σε αυτό το πορτρέτο του αιρετικού επικούρειου και να φοβάται ότι θα υποστεί τις τιμωρίες της κόλασης οι οποίες προορίζονταν γι' αυτόν. Να γιατί καταλαμβάνει μοναδική θέση στα κηρύγματα.

Το να είσαι επικούρειος, δηλαδή να μην πιστεύεις ή να πιστεύεις λανθασμένα, ή να οδηγείσαι μόνο από τις επίγειες ηδονές, σημαίνει να γίνεσαι αιρετικός χριστιανός. Λόγω του πολλαπλασιασμού αυτού του δημόσιου λόγου των θεολόγων, αυτή η παρουσίαση του επικούρειου έγινε εξαιρετικά δημοφιλής και την ξαναβρίσκουμε πολύ γρήγορα στη λογοτεχνία και την ποίηση, περιλαμβανομένων και των λαϊκών.

Μπορούμε λοιπόν να βεβαιώσουμε ότι η *Κόλαση* του Δάντη εκφράζει μια άποψη για τον Επίκουρο η οποία είναι το αποτέλεσμα αυτής της λογικής στην πράξη μέσα στο μεσαιωνικό κήρυγμα.

Μια πρώτη αποκατάσταση του Επίκουρου στον Μεσαίωνα;

Στη σκιά αυτής της θεολογικής και ποιμαντορικής λογοτεχνίας, βρίσκουμε από τον 12^ο αιώνα κείμενα τα οποία εγκωμιάζουν τον Επίκουρο. Διαπιστώνουμε έτσι την ύπαρξη ενός **διπλού λόγου**: ο ένας απευθύνεται στο λαό, ο άλλος περιορίζεται στις συζητήσεις των σοφών. Το δεύτερο μέρος του έργου *Ο Επίκουρος στην Κόλαση. Αίρεση, αθεΐα και ηδονισμός στον Μεσαίωνα* αναλύει αυτόν τον θετικό λόγο πάνω στον επικούρειο ασκητισμό που υποτίθεται ότι χρησιμεύει ως πρότυπο για τη χριστιανική ηθική.

Πέραν από τις πολύ ευνοϊκές κρίσεις του Pierre Abélard, του Guillaume de Malmesbury, ή του Jean Salisbury, ο Επίκουρος βρίσκει θέση σε πολλές συλλογές των «Βίων των φιλοσόφων», από τον 13^ο αιώνα, δυο αιώνες πριν από την λατινική μετάφραση του Διογένη Λαέρτιου. Αυτά τα κείμενα είναι πολύ πιο συχνά συγκολλήσεις παραθέσεων αποσπασμάτων από κλασσικούς συγγραφείς –κυρίως από τον Σενέκα- και από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Ο Επίκουρος εμφανίζεται εκεί σχεδόν σαν **μοναχός πριν την ώρα του**: περιφρονεί τα εξωτερικά αγαθά, τις τιμές, τον πλούτο και τις κάθε είδους καταχρήσεις. Εάν κάνει χρήση των ηδονών, η χρήση αυτή είναι μετρημένη, πάντοτε ελεγχόμενη από την αρετή. Θεωρείται λοιπόν μεγάλος σοφός, του οποίου τα χαρακτηριστικά δεν έχουν τίποτα το κοινό με αυτά του αιρετικού επικούρειου.

Παραδόξως, όταν οι ουμανιστές κυριεύονται από αυτό το είδος της λογοτεχνίας την εποχή του Rétrarque, δείχνουν πολύ πιο κριτικοί απέναντι στον Επίκουρο απ' όσο ήταν οι συγγραφείς που ονομάζονται «σχολαστικοί», με τρόπο συχνά μειωτικό. Παρά την σπανιότητα των πηγών, το ενδιαφέρον για την επικούρεια σοφία ήταν λοιπόν αρχαία και οι πρώτοι ουμανιστές δεν ήταν καθόλου ευνοϊκοί σε αυτό, αντίθετα σε μια διαδεδομένη ιδέα.

Η εκ νέου ανακάλυψη της ηδονής

Τα πρώτα εγκώμια του επίκουρου το 12^ο αιώνα, κατόπιν οι Βίοι του Επίκουρου από τον 13^ο και 14^ο αιώνα, επέμεναν στην **πνευματική** διάσταση της επικούρειας ηδονής. Αλλά αυτή η ασκητική άποψη της επικούρειας φιλοσοφίας συνοδεύεται επίσης από πιο ακριβείς φιλοσοφικές συζητήσεις πάνω στη σχέση ανάμεσα στην αρετή και την ηδονή, ή ακόμη πάνω στην αναγκαιότητα των σωματικών ηδονών.

Ανάμεσα σε αυτές τις συζητήσεις, αυτή που εγκαινιάζεται από τους **γιατρούς** από τον 12^ο αιώνα αποδεικνύεται ιδιαίτερη πλούσια σε πληροφορίες. Ενάντια στον Επίκουρο, κάποιες ιδέες του οποίου γνωρίζουν από τον Galien, υπερασπίζονται την αναγκαιότητα της σεξουαλικής ηδονής, όχι μόνο για το σώμα, αλλά επίσης για την πνευματική ισορροπία. Προχωρούσαν λοιπόν πιο

μακριά από την φιλοσοφία του Κήπου στην αποκατάσταση της ηδονής, ξαναβρίσκοντας, χωρίς να το γνωρίζουν, τις αναλύσεις του Λουκρήτιου. Στο έργο *Για τη Φύση των Πραγμάτων*, ο Λουκρήτιος τοποθετούσε πράγματι τα κακά του έρωτα στο πάθος, όχι στη σεξουαλικότητα.

Τα περισσότερα θέματα τα οποία θα γίνουν σημαντικά κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης είχαν λοιπόν ήδη θιγεί τον Μεσαίωνα. Τους έλλειπε βεβαίως η πολυμαθία των ουμανιστών για να περιγράψουν με ακρίβεια τις θέσεις του Επίκουρου, αλλά τους έδινε παρ' όλα αυτά μια ιδέα που δεν είχε πλέον καμία σχέση με την λαϊκή εικόνα του αιρετικού, άθεου και ηδονιστή επικούρειου.

Το τελευταίο κεφάλαιο δείχνει έτσι πως οι **ουμανιστές**, περιλαμβανομένων και αυτών που έκλειναν περισσότερο να εγκωμιάζουν τον επικουρισμό, έφεραν τελικά λίγα πράγματα στις θετικές συζητήσεις του Μεσαίωνα από την άποψη του φιλοσοφικού περιεχομένου. Ο τόνος βέβαια κέρδισε σε ελευθερία, η ιστορική ακρίβεια ήταν πολύ μεγαλύτερη, η γλώσσα πιο ωραία και η ρητορική πιο αποτελεσματική, αλλά δεν γνώριζαν να αποδώσουν όλες τις αξίες στους Ιταλούς ουμανιστές στην εκ νέου ανακάλυψη του επικουρισμού.

Η πρόσληψη του Επίκουρου σε μεγάλο χρονικό διάστημα

Τα θέματα που θίγονται σε αυτό το βιβλίο έρχονται λοιπόν να καλύψουν ένα κενό στις μελέτες για την πρόσληψη του επικουρισμού (για παράδειγμα στο έργο *Ο Ηδονικός χριστιανισμός* του Michel Onfray ή στον τόμο των πλειάδων *Οι Επικούρειοι* που διευθύνεται από τον Jackie Pigeaud που αφήνουν στην άκρη τον Μεσαίωνα).

Έρχονται κυρίως να αγγίξουν εκ νέου την διαδεδομένη ιδέα (και που πρόσφατα ήρθε στο προσκήνιο με λαμπρό τρόπο από τον Stephen Greenblatt στο *Quattrocento*) σύμφωνα με την οποία ο επικουρισμός θα είχε ανακαλυφθεί εκ νέου τον 15^ο αιώνα μόνο, χάρις στον ουμανιστή **Poggio Bracciolini** που έφερε ένα χειρόγραφο (μεσαιωνικό) στην Ιταλία του Λουκρήτιου.

Με τους όρους της διαδρομής που προτείνεται σε αυτό το βιβλίο, φαίνεται πιο σωστό να πούμε ότι η επιστροφή των επικούρειων ιδεών στην Αναγέννηση χωρίς αμφιβολία δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πρώτη ιστορική και φιλοσοφική εργασία των σοφών του Μεσαίωνα. Επειδή είναι κατά την Αρχαιότητα που έχουν τοποθετήσει τον Επίκουρο στην Κόλαση και είναι κατά μεσαίωνα που άρχισε να βγαίνει από αυτήν.

14-7-2021

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ